

книжку — «Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть», у якій вміщені нарис життя та творчості І.І. Зайця, найважливіші наукові праці (переважно на трипільязнавчу тематику) та спогади людей, яким пощастило знати та працювати з Іваном Івановичем, а також опубліковані листи з його архіву, бібліографія праць, фото та різні документи вченого.

Одного разу Іван Іванович сказав, що прожив три життя. Першим була служба у військовій контррозвідці, другим — робота у Вінницькому краєзнавчому музеї, третім — викладацька та наукова діяльність у стінах Вінницького державного педагогічного університету. Можемо додати, що всі вони були прожиті гідно.

В.К. Козюба

ДО 130-РІЧЧЯ ІЛЛІ МИХАЙЛОВИЧА САМОЙЛОВСЬКОГО

У грудні 2011 р. виповнилося 130 років від дня народження відомого українського археолога Іллі Михайловича Самойловського. Його робота в Інституті археології припала на середину 30-х — середину 50-х рр. ХХ ст. — важкі і навіть драматичні роки в житті академічних установ Радянського Союзу. Життєвий шлях дослідника також був складним, але це не завадило йому плідно займатися науковою роботою. В Інституті археології зберігається особова справа І.М. Самойловського, за якою можна детально ознайомитися з його науковою біографією.

І.М. Самойловський народився 23 грудня 1881 р. в с. Лемешівка Пирятинського повіту Полтавської губ. (нині Яготинський р-н Київської обл.). Трудову діяльність розпочав 1903 р. вчителем земської школи в Лохвицькому повіті на Полтавщині, де працював до осені 1906 р. У той період Російською імперією прокотилася хвиля революційних заворушень, яка знайшла підтримку серед інтелігенції. Майбутнього дослідника було заарештовано і через півроку ув'язнення його виправдав суд.

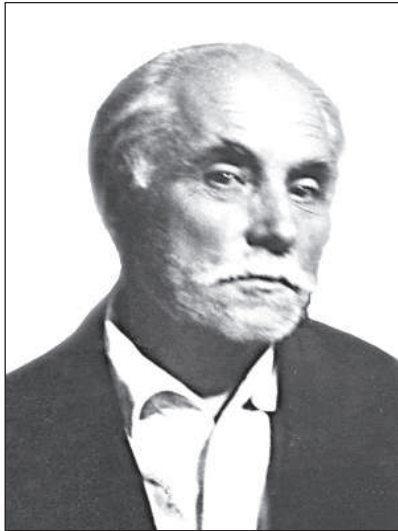
У 1906—1910 рр. Ілля Михайлович навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету. В його дипломі зафіксовано, що з 16 дисциплін 11 були здані «весьма удовлетворительно». Не задовольнившись цим, І.М. Самойловський у 1911 р. вступив до Мос-

ковського археологічного інституту. На археологічному відділенні останнього викладали не лише історію мистецтв і археологію різних часів (первісну, християнську), а й етнографію, нумізматику, геологію, епіграфіку, історичну географію, слов'яно-руську та грецьку палеографію, юридичні давні документи. Результат навчання І.М. Самойловського був чудовим — з 18 предметів 17 були здані на «відмінно», а наприкінці навчання, восени 1914 р., успішно захищена дисертація (диплом) на тему «Древнерусское народное хозяйство IX—XI в. по археологическим данным». Тож І.М. Самойловський був зарахований до дійсних членів інституту. У тому ж році він здійснив свої перші археологічні дослідження — розкопки кургану в Полтавській губ.

Ще навчаючись в Археологічному інституті, І.М. Самойловський працював лектором курсів «Знання». Після отримання другого диплому, не маючи можливості працювати за фахом (через участь Росії в Першій світовій війні усі дослідження були згорнуті), він викладав у середніх навчальних закладах (комерційне училище, чоловіча та жіноча гімназії) Москви та Серпухова.

У вересні 1917 р. він повернувся в Україну і почав працювати інструктором народної освіти у Переяславі (до весни 1920 р.), а згодом на цій же посаді в Києві (1922 р.). Одночасно І.М. Самойловський викладав у київських середніх закладах — комерційному училищі та залізнич-

© В.К. КОЗЮБА, 2012

ній школі. Одночасно працював лектором-керівником екскурсій, а в 1924—1930 рр. — у лекційно-екскурсійному бюро та у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка. В той же період І.М. Самойловський вперше мав тимчасову роботу у ВУАН, брав участь в археологічній експедиції на Дніпрельстані. На початку 1930 р. його направили лектором робфаку до Полтави, де він і працював до весни 1931 р. Крім того, у 1930 р. завідував археологічним відділом у Полтавському державному музеї. Майже рік (1932—1933) І.М. Самойловський працював у музеї Миколаєва. У 1933 р. він повернувся у Київ і знову влаштувався лектором-керівником екскурсій.

Знання та досвід І.М. Самойловського на решті були помічені в професійних колах, і в 1934 р. він бере участь у дослідженні Михайлівського Золотоверхого собору, а від 25 листопада 1935 р. почав працювати штатним науковим співробітником ПМК УАН (від 1938 — Інституту археології). На новій роботі І.М. Самойловський одразу долучився до розкопок кількох пам'яток давнього Києва — Георгіївської церкви XI ст., валу Старокиївської фортеці XVII ст. (тоді його вважали укріпленням X—XIII ст.) та прилеглої до нього території на місці будівництва нового урядового центру, в саду Трубецького та в садибі Софійського історико-культурного заповідника. Також він вів постійний нагляд за земляними роботами в історичному середмісті Києва та на його околицях, і це дало вагомий результат — були зафіксовані десятки об'єктів (як, приміром, підмурки Софійських воріт XVII ст.) у Верхньому Києві та відкрито нові археологічні пам'ятки в різних частинах міста. Саме під час розві-

док І.М. Самойловського на південній околиці Києва був виявлений Корчуватівський могильник зарубинецького часу, який дослідник розкопував у 1940—1941 рр. Там було зафіксовано 103 поховання, і могильник став найбільшим серед досліджених в Україні до війни.

Ще 1937 р. І.М. Самойловський підготував огляд історії археологічного вивчення Києва за попередні 20 років — «Археологічні дослідження на території м. Києва від 1917 до 1937 р.», в якому стисло охарактеризував археологічні роботи в місті. Праця лишилася рукописом, але вона стала в пригоді наступним дослідникам стародавнього Києва, оскільки містить багато ексклюзивної інформації, відсутньої в інших (друкованих і архівних) джерелах.

Коли на початку осені 1941 р. точились останні оборонні бої за Київ, 4 вересня Інститут археології припинив свою роботу. І.М. Самойловський не мав близьких родичів і залишився у місті. В окупації перебували і його колеги — П. Курінний, В. Козловська, Є. Покровська, Н. Кордиш, Є. Махно, В. Довженок, Л. Шиліна. Потрапив у оточення і повернувся у Київ ще один археолог — І. Іванцов, але невдовзі його заарештували і стратили німці. 1 січня 1942 р. І.М. Самойловський почав працювати в археологічному музеї, де займався обробкою колекції матеріалів з розкопок Корчуватівського могильника. В той же час він продовжував обстежувати розриті під час війни місця. Навесні 1943 р. між ним і німецьким проф. Штампфуссом стався конфлікт через матеріали згаданого могильника, як зазначив сам дослідник, «за *расхождение... в интерпретации этого памятника... с нарушением моих авторских прав на исследованный мною памятник*». В результаті «*фашистский проф. ... прибрал к своим рукам материал*», а автора розкопок 1.05.1943 р. позбавили роботи в музеї.

Після визволення Києва та відновлення роботи Інституту археології І.М. Самойловський 15 листопада 1943 р. повертається на роботу в інститут на посаду в. о. старшого наукового співробітника. У грудні того ж року він подав протест до «Чрезвычайной государственной комиссии» за порушення окупаційною владою його авторських прав на Корчуватівський могильник; за ним визнається право на академічну пенсію.

На початку 1946 р. І.М. Самойловський у віці 64 років захистив у Ленінграді кандидатську дисертацію на тему «Поле похоронных урн у с. Корчеватое под Киевом» і позбувся приставки «в. о.» у назві посади. У наступному році він переробив і доповнив свій рукопис «Археологічні дослідження на території м. Києва» і довів

його до 1947 р. Незважаючи на науковий ступінь і понад десяток публікацій, 1948 р. дослідника понизили в посаді. В особовій справі зберігається копія наказу № 204 від 15.07.1948 р., підписаного в. о. директора Інституту археології В.Й. Довженком, в якому повідомляється про рішення Президії АН УРСР про переведення І.М. Самойловського на посаду молодшого наукового співробітника. Чим було вмотивоване те рішення і чия то була ініціатива про таке кадрове переміщення, залишилося поза текстом офіційних документів.

Повоєнне десятиліття було дуже плідним для науковця. В рамках експедиції «Великий Київ» він виявив десятки нових пам'яток, серед яких могильник біля с. Софіївка (1947 р.) — перша подібна пам'ятка пізньотрипільського часу в Середній Наддніпрянщині, яка стала епонімною для локальної групи пам'яток того періоду. Були опубліковані нові матеріали з досліджень у Києві (могильник давньоруського часу в Першотравневому парку, два скарби того ж періоду), вийшли узагальнюючі публікації пам'яток трипільського та ранньослов'янського часу на території столиці та її околиць.

Польова діяльність археолога не обмежилася перерахованими здобутками. У 1946 р. він брав участь у розкопках городища давньоруського часу біля с. Єкімауци в Молдові, у розвідках лівого берега Дніпра від Києва до Переяслава-Хмельницького (1947, 1949—1951), досліджував пам'ятки в Херсонській обл. біля сіл Первомайське (1952) і Осокорівка (1954), розкопував Суботівський могильник (1953).

Але І.М. Самойловського знову чекали неприємності. У червні 1954 р. його не атестували. Ось витяг із характеристики від 24.06.1954 р., підписаної в. о. директора Інституту археології АН УРСР к. і. н. І.Г. Шовкоплясом та секретарем партбюро, к. і. н. В.А. Богусевичем: *«И.М. Самойловский на протяжении многих лет ведет только археологические наблюдения за земляными работами в Киеве. Хотя за время своей работы в Институте археологии И.М. Самойловский принимал участие в ряде археологических экспедиций, однако самостоятельно руководить археологическими раскопками не может. И.М. Самойловский не ведет также самостоятельной исследовательской работы и выше публикации отдельных находок и археологических заметок не поднимается»*. Наприкінці характеристики зроблено висновок, що дослідник *«как не отвечающий требованиям,*

предъявляемым к младшим научным сотрудникам, не может быть аттестован на должность младшего научного сотрудника».

І.М. Самойловський все ж ще рік попрацював у рідному Інституті на займаній посаді. За цей час він закінчив (31.12.1954) свою фундаментальну працю «Археологическая карта Киева (в расширенных его границах, до половины XIII в.)», машинописний текст якої налічує 221 сторінку. В ній поєднані топографічні та літописні матеріали, згадки про пам'ятки і знахідки в публікаціях XIX — першої половини XX ст., а також особисті спостереження автора. Вона лишається актуальною і нині, як і завдання створення повнішої археологічної карти пам'яток Великого Києва (адміністративної території міста).

У травні 1955 р. 73-річний науковець подав заяву і 6 червня був звільнений через вихід на пенсію з винесенням йому подяки. Але І.М. Самойловський своїми численними публікаціями, які з'явилися після того (їхня кількість майже подвоїлася) довів, що його потенціал як дослідника та популяризатора археологічної науки на момент звільнення був ще невичерпаний.

Хроніку археологічних досліджень Києва він довів до 1967 р., коли у місті почало активно працювати нове покоління дослідників, а результати їхніх робіт систематично друкувались. Усього в науковому доробку науковця близько 45 публікацій (не враховуючи газетних). Слід відмітити, що І.М. Самойловський активно співпрацював з пресою, і його замітки про нові відкриття археологів регулярно друкувались в київських (передовсім) газетах і журналах. Це сприяло популяризації археологічної науки, зацікавленню широких кіл населення давньою історією, а також справі охорони пам'яток і співпраці вчених з пересічними громадянами. Саме цей бік діяльності шановного дослідника було окремо відзначено в його характеристиці, підписаній 1946 р. керівництвом Інституту археології — Л.І. Славіним, М.Я. Рудинським і Д.І. Бліфельдом.

І.М. Самойловський був самотнім і не мав родини, археологія для нього була всім його життям. Його відданість улюбленій справі, кропітка робота по збиранню інформації до археологічної карти Великого Києва заслуговують на повагу, а сама особистість — на велику пошану від наступних поколінь дослідників Києва, які продовжили справу Іллі Михайловича Самойловського.